

A metanarráció formai sokszínűsége

Csányi Erzsébet: A regény öntudata

Az irodalmi művek értelmezéstörténeti kihívásainak egyike napjainkban is kétségkívül a narratológiai vizsgálódás lehet. Csányi Erzsébet tanulmánykötetének kiindulópontja, amelyre a kötet cím is utal, a közelmúlt és a jelen regényirodalmában az önreflexiók eljárások feltérképezése. Olyan regény-poétika körvonalazása, amely a különféle szövegvilágok segítségével a formatörténeti hagyomány létjogosultságát erősíti. Thomka Beáta rövid ismertetőjében kiemeli a kötet irodalomtörténeti jelentőségét, hiszen az „a komparatiztika elhanyagolt területét – a formatörténetet és az összehasonlító poétikát” is gazdagítja.

Az irodalomtudomány fontos felismerése: az alakulásfolyamatokat a mindenkori jelen értelmezési látóköre úgy képes érdemben figyelemmel kíséreni, ha azt mindig összehasonlító szempontoknak is igyekszik alávetni. Ezt a szándékot igazolja a magyar és a szerb próza néhány meghatározó művének párhuzamos értelmezési kísérlete.

A tanulmánykötet először egy átfogóbb narratológiai szempontrendszer alapjait veszi sorra. Ez a szakirodalmi kitekintés azonban inkább csak a korai strukturalista és formalista hagyomány bevonását jelenti (Roland Barthes, Roman Jakobson, Jurij M. Lotman) és kevésbé annak továbbvivő vonulatát. Az elméleti bevezető, de az egész kötet egyik erénye, hogy számos ponton igyekszik árnyalt képet alkotni a változó regénytörténeti formákról. A fogalmi nyelv helyenkénti pontatlanságát ez a szemléletmód mindenképpen ellensúlyozza. Csányi Erzsébet felhívja a figyelmet arra a tényre, mely a posztmodern esztétika megértési stratégiájában sokszor a felszínes megközelítés miatt elsikkadt, hogy e „mai nézőpontból az önreflexiók nyelv a posztmodern próza kizárólagos vívmányának tűnhet. (...) Az irodalomtörténeti távlat bizonyítja, hogy a tradíció nem ily egyszerű, s századunk sok mindenben visszatér a XVIII. századi modellhez.” Az irodalmi művek létmódja a nyelvi konstrukciók jelenvalóságában realizálódik. A tanulmánykötet egyik kiindulópontja éppen ezért Viktor Žmegač történeti regénypoéti-

kája. Ebben a tanulmányában olyan regényekkel foglalkozik a szerző, amelyek a metanyelvi meghatározottságuk miatt „önmagukra reflektáló nyelvi jelrendszert dolgoznak ki”. Csányi Erzsébet tanulmányában az elméleti kitekintés során Victor Žmegač megállapítását idézi, mely szerint a saját nyelvi konvenciókra utaló szövegek jelenléte a prózatörténeti hagyományban is egyértelműen felismerhető.

Az európai regény metanyelvi sajátosságainak számbavétele után a magyar és a szerb próza specifikus vonásaira tér ki az elemzés. Előbb Kulcsár Szabó Ernő megállapításait emeli ki, melyek szerint hazánkban a negyvenes évek második felében egy olyan „ideológiai-politikai vezérlésű fordulat szakította meg a szerves fejlődést és folyamatosságot, amellyel a magyar irodalom leszakadt az individuumközpontú európai tradícióról és egy tölemerőben idegen ázsiai mentalitás nyomása alá került” (Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*). A szerb regény jelenkori fejleményeit, Aleksandar Jerkov *A modernizmustól a posztmodernig* című írása nyomán a modernség formavilágának átrendeződési folyamata felől szemléli a szerző.

A műelemzéseket tartalmazó második fejezetből e recenzió keretében, főként a szerb regényirodalomra vonatkozó fontosabb megállapításokat vizsgáltnánk meg. Az első regény Ivo Andrić *Elátkozott udvar* című műve, melynek kapcsán a tanulmány szerzője azt az általános jelenséget

értelmezi, amely az elbeszélést mint lét-szubsztanciát feltételezi. A világ a verbális tapasztalat elemein keresztül létezik. „A beszéd a börtönbe került hősök számára maga az élet, ám az is kiderül, hogy épp szavaik juttatták őket rabsorsra.” A regényben az ún. hasonmás narrátorok alakítják az elbeszélés-struktúrát. A tanulmány felsorolja azoknak a megszólalásformáknak a stílusjegyeit, amelyek a beszédmódokat egymáshoz hasonlítják. A meghatározások egyszerű számbavételén túl egy tematikus csoportosítás még inkább megvilágíthatja volna a különböző monológok egybejtését.

A különféle megszólalások szaggatottsága, befejezetlensége, zavaros jellege ebben a regényben is egy, a jelen korszakot jelentősen meghatározó tapasztalatot igazol. Ez az elgondolás a nyelvnek kiszolgáltatott szubjektum helyzetét tudatosítja. „A történetmondók egyugyanazon személyiségmodell kivételései, egymást csupán kissé korrigáló kópiák. A történet elbeszélése által tovább folyik ez az osztódás, mert a beszéd az én-megkettőzés jätékát jelenti a megnyilatkozó számára.”

Az én bizonytalansága abban is jelentkezik, hogy saját gondolatiságát csak a másiknak kimondott szavakon keresztül tapasztalhatja meg igazán. A narrátorhősök beszédaktusaiban az ismétlés mint formszervező elv a mitikus hagyományok visszatérésében realizálódik. „Az ismétlés andrići koncepciója keretében lételméleti,

természeti-történelmi és strukturális elvek működnek.” Az ismétlődés formái e regény esetében egy szerpentinszerű szerkezetet érvényesítenek. Ily módon létrejöhet az „elbeszélés az elbeszélésben” formai eljárása. A szerpentin elv lényegéhez tartozik még a hasonmások identitásának cseréje is. Ezzel tudatosul létük egymáshoz viszonyított realitása. „A központi történet

Kamil sorsáról szól, de ez a sors Dzsem szultán végzetéhez igazodik. Ez az egyetlen fix pont, amely nem tud elmozdulni, Dzsem nem tud másvalakivé áthasonulni.” Ez az interszjektív kapcsolatrendszer alakítja egy másik jelentős szerb író szövegeinek terét. *Milorad Pavić* prózáját szintén érdemes lenne e vizsgálódás kereteibe illeszteni. Az egymásba alakuló hősök megformálása a *Kazár szótár* egyik fontos szövegszervező eleme. Az időhorizontok összekapcsolódása jelzi az alakok létének a másikon keresztül fenntartható folytonosságát.

Miloš Crnjanski *London regénye* című műve felveti a nyelvi diszkontinui-

tásnak mint meghatározó prózanyelvi effektusnak a kérdését. A regényben megjelenő szintaktikai összetevők jellemzője, „hogy a monotóniáig atomizált mondat a hátravetett determinánsokkal a beszédfolyam szokatlan ritmikai elrendezését, új intonációs pontokat és szüneteket iktat be”. A narratológiai összetevők közül a tanulmány kiemeli továbbá a dialogicitás sajátos alakzatait, úgy mint a „néma kiáltást”

*Az én bizonytalansága
abban is jelentkezik,
hogy saját gondolatiságát
csak a másiknak kimondott
szavakon keresztül
tapasztalhatja meg igazán.
A narrátorhősök beszéd-
aktusaiban az ismétlés mint
formszervező elv a mitikus
hagyományok visszatérésében
realizálódik. „Az ismétlés
andrići koncepciója keretében
lételméleti, természeti-
történelmi és strukturális elvek
működnek.” Az ismétlődés
formái e regény esetében egy
szerpentinszerű szerkezetet
érvényesítenek. Ily módon
letrejöhet az „elbeszélés
az elbeszélésben” formai
eljárása. A szerpentin elv
lényegéhez tartozik még
a hasonmások identitásának
cseréje is. Ezzel tudatosul
létük egymáshoz
viszonyított realitása.*

vagy a „hangtalan beszélgetést”. A hallás mint létérzékelés a főhős számára lényegi elem. „A »fülelve hallgatot« történet, és a magamagának suttogott beszéd paradox együttesét a főhős neve is jelzi, mert a regényszöveg fejtegetései szerint Rjepnyin téves angol ejtéssel nyafogót, dünnögőt, lélegedetlenkedőt jelent.”

A *London regénye* rokonságot mutat *Ottlik Géza Iskola a határon* című művével. Az első fejezet a szerb író könyvében is „poétikai fejtegetéssel” kezdődik. A kiindulópont itt nem annyira az „elbeszélés nehézségeire” utal konkrétan, hanem a dialogikus tudatnak az értelmezhetőségére világít rá. A párbeszédre épülő nyelvalkotás felülke-rekedik a monologikus megnyilatkozásokon. E narratív eljárás is jelzi, mennyire nehéz a jelenségek, gondolatok egyértelmű megnevezése. A *London regényében* először látszik megvalósulni a szerb irodalomban az az elgondolás, amely már az elbeszélés poétikája helyett a poétika elbeszélésének lehetőségeit kutatja. Egy másik fontos narratív megoldás, a nyelvi szétszóródás tudatos alkalmazása, mely még inkább kiemeli az „egy értelem – sokféle értelmezhetőség” elvét. Az idegen nyelvű szöveg s így a „párhuzamosítás szemantikailag nemcsak megerősíteni tudja a jelentést, hanem – az ironia eszközévé válva – vissza is vonni”.

A másik nyelv lexikai elemeinek felidézése leginkább azt a célt szolgálja, hogy a mű egy konkrét elemére egyidejűleg több nyelvi tudat felől lássunk rá. A *London regényében* azonban az elsődleges szándék magának a nyelvnek mint kommunikációs tényezőnek a felidézése. Az idegen nyelvi betétek alkalmazásának célja tehát a nyelv önreflexiójának a kiemelése, a nyelvre mutató szándékolttsága. Ezenkívül az identitásvesztés megjelenítésének egyik formai eszköze is. „Az idegen szavak meszterkéltségek ismétlései ugyanis produkciók: valami identikusnak az eredeti, méltó környezetből kiragadott, töredékes, elgyengült utánzatai.”

A Miloš Crnjanski-regényt elemző rész elbeszéléstechnikai kérdései érdekes felfedezéseket fogalmaztak meg. A fejezet zárómondata azonban ezt az elméleti vonulatot

kicsit beárnyékolja. Az a következtetlenség a szerző nyelvhasználatában, amelyre korábban már utaltam, feltűnően megmutatkozik az utolsó sorokban. „A regény mint fülelés egyre inkább egy túlvilági dialógus hangtalan zajlásait figyeli, egyre inkább önön óriási testére tapasztja kozmikus fülét.”

A tanulmánykötet harmadik része *Az önfaló szöveg* címet viseli, s *Danilo Kiš* kötetével, a *Fövenyórával* foglalkozik. A metanarráció meghatározása itt elsősorban úgy jelenik meg, mint ami „igazolja a megszólalást” és benne a „történet az elbeszélő révén alakul át nyelvvé, beszéddé, szóbeli jelrendszerré”. A kortárs regények elbeszélésmódjai azonban mégis a narrátor szerepének leértékelődését mutatják. Amennyiben a megformált világ is a szét-tartó szerkezetek létformáit mutatja, úgy az elbeszélő pozíciója is a bizonytalanság felől jellemezhető. *Wolfgang Kayser* gondolatmenetét idézve a tanulmány szerzője azonban úgy véli, lehetetlen a műfaj alapvető jellegénél fogva, hogy a regényből teljesen eltűnjön az elbeszélő. A narrátor halála a metanarráció teljes leépülését jelentené. „Az önmagát fölfaló irodalom” módszerei között két alapvető eljárás a meghatározó.

Az egyik a destrukció, amely „olyannyira leépíti a nyelvet, hogy a szünetig, a csöndig, az elhallgatásig jut el...” A másik eszköz a nyelvjáték, amely sokszor a „nyelvbonyolítással” párosul. „Ezek a nyelvmegújító törekvések, akár a leépítés, akár a túlbonyolítás felől érkeznek, minden esetben használaton kívülre helyezik a célelvű történetmondás metonimikus szerkezetét, és helyette a metaforában lelik meg a szöveg szervező erejét.” A tanulmány kiemeli továbbá azt is, hogy a posztmodern identifikációs jegyei (az újraírás, az önreflexió stb.) a szerb irodalomban 1965-től jelentek meg. A *Fövenyórában* az implicit metanarráció szándékolttsága fedezhető fel. Ezt erősíti a keretes forma, amelyben mint homokórában peregnek az ismétlődő címmel ellátott fejezetek.

Az intertextualitás a szövegben lévő „külső és belső nyitottság” révén valósul meg. Az idézetek, álidézetek, önidézetek

érintkeznek a metanarráció korábbi, az elbeszélő szerepét fenntartó „explicit megnyilatkozásaival”. „Az elbeszélő hangját eltüntető elbeszélés így sokkal intellektuálisabban aktivizálja a befogadót, mint a mitikus történetmondás kollektív érdekelt-ségét pótló transzcendentális narrátor invitáló-kalauzoló igyekezete, vagy akár annak későbbi, az egész szöveget uraló, modern változatai.”

Csányi Erzsébet tanulmánykötetének a magyar regényekről szóló fejezetét most csak nagy vonalakban jellemeznénk. Két regény áll a vizsgálódások középpontjában. Az egyik *Hamvas Béla Karneválja*, a másik pedig *Esterházy Péter Termelési regénye*. A *Karnevál* értelmezése kapcsán három fő szempont mentén indul el az értekező. A szövegben megjelenő „strukturális viszonylatrendszer, a jelentésrétgöződés és a diszkurzív nyelvhasználat képezi azt a kiindulópontot, ahonnan a *Karnevál* metatextualitása megközelíthető.” Az „epikai önreflexió” meghatározó szerepe a prózapoétikai elmélkedések és a metanarratív öntudat formáiban jelenik meg.

Esterházy Péter regényei kapcsán leginkább talán a szövegközöttség alaki sokszínűsége és széles értelmezési hálója az, ami a legnagyobb kihívást jelenti az értelmezők számára. A *Kettőtört toll* című feje-

zet is ezt az utat követi, elsősorban a paratextuális viszonyok feltárásával. „A paratextológiai elemek (...) egy műalkotásban eleve az öntudat, az önértelmezés, az önárnyalás, a kívülről befelé irányuló szövegközöttség metanyelvi mozzanatát képezik.” Esterházy regényeiben realizálódik a leginkább, a nyelvjátékok révén, a jelentésbeli és nyelvi diszperzió. Ez a gondolat átvezet minket ahhoz az összefoglaló megállapításhoz, amely *A regény öntudatának* végső konklúziója is egyben.

A kötetben vizsgált művek mindegyike példa arra, hogy az esztétikai szövegalkotás egyik meghatározó intenciója a világnak mint önmagáról szóló beszédnek az elfogadásában rejlik. Csányi Erzsébet két olyan ország irodalmát igyekezett megvizsgálni, amely most újra keresi az utat, hogy negyven év után ismét az európai hagyomány folytonosságában találhassa meg a saját kultúrájából fakadó természetes helyét.

CSÁNYI ERZSÉBET: *A regény öntudata*. Metanarratív próza a jelenkori magyar és szerb irodalomban. Forum Könyvkiadó–Uroboros Könyvkiadó, Újvidék 1996.

Felkai Pirokska

Kérdezni tudni kell

Horváth György: Vélemények mérlegen

A szerző a közvélemény-kutatás tudományáról, múltjáról, jelenéről, távlatairól írt könyvet. A könyv világos, élvezetes stílusban szól hozzánk; témájának feldolgozása egyszerre történeti és szisztematikus; a közvéleményről írott első monográfiától a közvélemény-kutatók utópiáig jut el.

A mint az köztudott, a legrangosabb, s legtekintélyesebb közvélemény-kutató az amerikai George Gallup volt (1901–1984). Intézetei fokozatosan behálózta a világot.

A magyarok közül e téren Békés Ferenc, Surányi Bálint, Daróczy Sándor, Halász

László, Hunyadi György, Marton L. Magda (attitűd-vizsgálatok), Harkai Schiller Pál, Varga István, Katona György (gazdaságlektan), Horváth Barna, S. Molnár Edit, Szabó Klára jeleskedtek. A közvélemény-kutatás bibliográfiáját Lázár Guy és Virágh Éva állították össze (1979-ben).